

УДК (477)340.15“18”(043.5)

О.В. ІЛЬІН, Харківський національний
університет внутрішніх справ

ВИЩІ СУДОВІ ІНСТАНЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

Ключові слова: *судоустрій, Сенат, міністерство юстиції, Російська імперія, цивільне судочинство*

На сучасному етапі історичного розвитку в країнах Європейського Союзу рельєфно виділилася, як провідний напрям, тенденція до уніфікації правових інститутів, що має на меті створення єдиних принципів і стандартів. Проте, судові системи більшості країн Європи зберігають специфічні риси, що можна пояснити стійкими та глибоко вкоріненими історичними традиціями та особливостями правових систем. Ці тенденції та особливості необхідно враховувати й при розробці перспектив та планів реформування сучасної судової системи України. Важливе місце в історичному досвіді розвитку судової системи займає XIX століття, коли відбувалося удосконалення та реформування судоустрою, формування його основних інстанцій та ланок.

Значна частина досліджень щодо судоустрою Російської імперії в XIX ст. присвячена пореформеним рокам, тобто, періоду після 1864 р. Значно менше уваги приділялося дореформеному періоду. Окремі аспекти функціонування судової влади та суду цієї доби розглядалися у працях таких дореволюційних і сучасних учених, як В.М. Латкін, І.Д. Беляєв, Д.Я. Самоквасов, Н.М. Єфремова, М.П. Єрошкін, Є.В. Алексєєва [1–6]. Проте, праць вітчизняних вчених з цієї проблематики нам знайти не вдалося. Виходячи з актуальності та недостатньої розробленості даної теми у вітчизняній історико-правовій науці, метою статті є висвітлення місця вищих судових інстанцій Російської імперії – Сенату та міністерства юстиції в судовій системі держави.

Судова система на українських землях Російської імперії наприкінці XVIII ст. сформувалася на основі указу імператриці Катерини II «Установа про управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р. [7]. Павло I вніс деякі зміни в судоустрій, зокрема замінив становий принцип всестановим та трансформував судову систему з урахуванням деяких місцевих традицій. Проте ці зміни діяли недовго. Указом імператора Олександра I від 9 вересня 1801 р. в усіх губерніях Російської імперії судова система в цілому була відновлена за вищезгаданою «Установою...» 1775 р. [5, с.186]. Згідно з Маніфестом від 08.08.1802 р., управління судовим відомством було увірено міністрові юстиції. Міністерство юстиції проводило заходи, спрямовані на поліпшення організації правосуддя і прискорення діловодства в судових органах. Це робилося, як правило, шляхом зміни структури установ, перерозподілу функцій між структурними підрозділами або відкриття нових судових органів, а також проведення ревізій судів, в результаті яких зазвичай посилювалися правила звітності.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. контроль з боку Сенату за нижчими установами був значно ослаблений. Спроби відновити його минуле значення простежуються в початковий період правління Олександра I. Функції Сенату були визначені в указі імператора Олександра I «Про права і обов'язки Сенату...», виданому 08.09.1802 р. [8]. Згідно з указом, Сенат зберіг функції «верховного місця імперії» і був наділений, окрім судових і наглядових, також і адміністративними функціями. Відповідно до затвердженої царем доповіді міністра юстиції від 27.01.1805 р. були внесені конкретні зміни до структури і характеру діяльності Сенату. В ході реалізації цього законодавчого акта відбулося чітке розмежування судових функцій, що збереглися за Сенатом, від його ж адміністративних функцій: останні були в більшій своїй частині передані Першому департаменту, а перші розподілилися між рештою департаментів Сенату. 27.01.1805 р. за кожним криміналь-

ним або апеляційним департаментом закріплювалися певні території. Одночасно з «Установою міністерств» в 1802 р. імператор затвердив Указ про права і обов'язки Сенату, що закріпив за останнім роль вищого суду в імперії. На початок XIX ст. Сенат складався із Загальних зборів представників дев'яти департаментів і характеризувався низьким рівнем сенаторського діловодства. В імператорському указі від 8 вересня 1802 р. про нове заснування Сенату, зокрема, вказувалося, що до компетенції «верховного місця імперії» належали: верховна ревізія у справах цивільних, кримінальних та межових; нагляд за збиранням податків, «тишею і спокоєм у державі»; турбота про полегшення народних потреб. Лише імператор міг відмінити і призупинити сенатські укази. Їх слід було виконувати як його власні укази. Певний час за Олександра I генерал-прокурор Сенату був водночас міністром юстиції, але згодом від цього відмовилися, і за даним органом остаточно закріпилася функція «сховища законів».

Реформування Сенату означало: по-перше, були відновлені ревізійні функції Сенату. По-друге, з затвердженням в 1802 р. нової Установи Сенату, визначалося не лише його місце як вищого суду імперії, але й підтверджувалася суворі ієрархія судових інстанцій, де за Сенатом закріплювалася роль вищої апеляційної. Ще одним, напрямом діяльності Сенату в цей період продовжував бути нагляд за діяльністю підвідомчих судових установ.

З установою міністерств роль Сенату знівелювалася. Управління судовим відомством було покладено на міністра юстиції, генерал-прокурора, що діяв на підставі інструкції. Незважаючи на це, Сенат на чолі з генерал-прокурором, що одночасно був і міністром юстиції, продовжував залишатися вищою апеляційною інстанцією для губернських судів Російської імперії. Його влада в перше десятиліття обмежувалася тільки владою імператора. Створений в 1810 р. департамент цивільних і духовних справ Державної Ради, що стала вищою апеляційною інстанцією, а також заснування Комітету міністрів, що ви-

ступав в якості ревізійної інстанції, започаткували їх втручання в судову діяльність Сенату.

Незважаючи на прийняття ряду нормативних актів, що регулювали судові функції Сенату, навіть до середини XIX століття так і не були чітко визначені межі його компетенції, підсудності; порядок розгляду справ в апеляційному і ревізійному порядках. Незважаючи на вказівки закону, що «на рішення Урядуючого Сенату немає апеляцій», верховна влада не була повністю усунена від рішення судових суперечок і вироків [9, с.108].

За Миколи I Сенат складався з 12 департаментів, розподілених між головними містами імперії: у Санкт-Петербурзі розміщувалися з першого по п'ятий департаменти; у Москві – з шостого по восьмий; у Варшаві – дев'ятий та десятий. Це були судові департаменти, між якими розподілялися всі губернії та області імперії стосовно цивільної та кримінальної підсудності. Ще два департаменти (герольдії та межовий) перебували в столиці [10, с.171].

У складі Сенату були утворені два касаційні департаменти – кримінальний і цивільний, а також Загальні збори цих департаментів. Це були достатньо самостійні структури у складі Сенату, що були «верховним місцем правосуддя» [11, с.111].

Серйозну перешкоду в реалізації судових прав представляла невідповідність взаємовідносин між заснованими в XIX ст. найвищими органами влади, що поставила Сенат у фактичну залежність від Державної Ради, Комітету міністрів і Міністерства юстиції. Взаємовідносини Сенату і Міністерства юстиції не були чітко регламентовані в законодавстві, що призводило до частого тертя. Крім того, Сенат, як писав К.П. Победоносцев, «заповнювався людьми «темними, неосвіченими, які не мали жодного уявлення про закон, правителями міністерських канцелярій, нездатними губернаторами, дивізійними генералами, що закінчили свою кар'єру» [12, с.100].

Маніфест від 25.06.1811 р. про загальну установу міністерств закріпив за Міністерством юстиції судове управління: «Все, що

належить до облаштування судового порядку, складає предмет Міністерства юстиції» [13]. (аналогічно був визначений предмет ведення міністерства і маніфестом від 25.07.1810 р. «Про розподіл державних справ на особливе управління, визначенням предметів, що кожному управлінню належить» [14], доручив «облаштування суду цивільного і кримінального» міністру юстиції [14]. Найважливішими завданнями, які було покликане вирішувати Міністерство юстиції, були управління судовою системою (управління особовим складом, створення і скасування судових органів) і здійснення загального нагляду за діяльністю судових установ [8]. Відповідно до цих завдань Міністерству юстиції було доручено «все, що належить до облаштування судового порядку» [13]. У завдання Міністерства юстиції входила також охорона земельних прав дворянства, що здійснювалася шляхом нагляду за судово-межевими справами.

Незважаючи на реорганізацію адміністративного і судового апарату влади, зміни не торкнулися верховної ланки. Як і раніше необмежені повноваження у сфері законодавства, адміністративного управління і суду належали імператорові. Визначення суті монаршої волі закріплювалося Зводом законів Російської імперії, що інкорпорував чинне законодавство Росії. Відповідні статті підтверджували непорушність прав монарха в області судових функцій. До них відносилося право виняткової юрисдикції, що дозволяло царю без суду і слідства карати або помилувати будь-яку підозрювану особу, що мешкала на території Російської держави. Як абсолютний монарх, російський цар наділявся одночасно правом призначення, переміщення і усунення посадовців судових відомств [15].

Таким чином, у першій половині XIX ст. вищою судовою інстанцією був Сенат. Він був сукупністю напівсамостійних установ, департаментів, загальних зборів і установ, що очолювалися міністром юстиції. Більшість з них були інстанціями, що розглядали у якості ревізії чи апеляції справи. Хоча існувала низка нормативних актів, які повинні були регу-

лювати судові функції Сенату, межі його компетенції, підсудності, порядок розгляду справ в апеляційному і ревізійному порядках в дореформений період так і не були чітко визначені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / В. Н. Латкин. – СПб. : Типография Монтвида, 1909. – 651 с.
2. Беляев И. А. Лекции по истории русского законодательства / И. А. Беляев. – М. : Типо-Лит. С. А. Петровецкого и Н. П. Панина, 1879. – 728 с.
3. Самоквасов Д. Я. История русского права / Д. Я. Самоквасов. – М., 1906. – 595 с.
4. Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917. (Историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова. – М. : Изд-во «Наука», 1983. – 152 с.
5. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – Москва, 1983. – 352 с.
6. Алексеева Е. В. Диффузия европейских инноваций в России (XVIII – начало XX в) / Е. В. Алексеева. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 368 с.
7. Учреждение для управления Губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное). – Собрание первое. – (ПСЗ-1). – 1830. – Т. XX. – № 14392.
8. Манифест об учреждении министерств // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20406.
9. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX в.) / Н. П. Ерошкин. – М. : Мысль, 1981. – 252 с.
10. Папакін Г. В. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. / Г. В. Папакін. – Київ : НАНУ, 2010. – 243 с.
11. Нолькен А. М. Судебная реформа 1864 года и Первый департамент Правительствующего

щего Сената / А. М. Нолькен // Журнал Министерства юстиции. – 1905. – № 2. – С. 107–112.

12. Победоносцев К. П. Граф В.Н. Панин министр юстиции // Голоса из России. Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева: в 3 вып. / подгот. : М. В. Нечкина (рук.) и др. ; АН СССР ; Ин-т истории СССР. – Вып.3. – Книга VII. – Лондон, 1859. Факсим. издание. – М. : Наука, 1976. – 142 с.

13. Общее учреждение Министерств // ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 24686.

14. Манифест. О разделении Государственных дел на особые управления, с означением предметов, каждому управлению принадлежащих // ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 24307.

15. Панин Е. Е. Уездные суды Российской империи в первой половине XIX в. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Панин Егор Евгеньевич. – Саранск, 2006.

Ільїн О. В. Вищі судові інстанції Російської імперії в першій половині XIX ст. (в дореформений період) / О. В. Ільїн // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 93–96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_1_17.pdf

Досліджуються зміни в судової організації Російської імперії на прикладі Сенату та міністерства юстиції з початку XIX ст. і до Судової реформи, висвітлена компетенція цих органів, недоліки в їх діяльності.

Ильин О.В. Высшие судебные инстанции Российской империи в первой половине XIX в. (в дореформенный период)

Исследуются изменения в судебном устройстве Российской империи на примере Сената и министерства юстиции с начала XIX ст. и до Судебной реформы, освещена компетенция этих органов, недостатки в их деятельности.

Ilyin O.V. Higher Judicial Instances of the Russian Empire are in the First half of XIX Century (Period to Reforms)

We study the changes in the judicial system of the Russian Empire on the example of the Senate and the Ministry of Justice since the beginning of the XIX century and to judicial reform, lit the competence of those bodies, shortcomings in their activities.